

## ÎNSEMĂRI ARHEOLOGICE

DE

PETRE ALEXANDRESCU

### IMPORTURILE GRECEȘTI ÎN BAZINUL NIPRULUI ȘI BUGULUI

Una dintre căile de investigație ale istoriei coloniilor grecești este și aceea a urmării pulsului activității acestora în afara zidurilor lor de incintă. Într-o însemnare precedentă atrăgeam atenția asupra unor descoperiri noi interesând aria de influență a Histriei în regiunile de la nordul Dunării (Studii clasice XII, 1970, p. 149 și urm.). Iată că acum ni se prezintă o amplă cercetare cu privire la penetrația importurilor grecești în regiunea fluviilor Bug și Nipru, pe care o datorăm unei cercetătoare de la Institutul de arheologie din Moscova. Este vorba de lucrarea lui N. A. Onaiko, *Античный импорт в Приднепровье и Побужье*, apărută în două volume și tratind aproape integral perioada de difuziune a mărfurilor grecești din sec. VII—II î.e.n.<sup>1</sup>

Colecția din care face parte lucrarea, inițiată recent de Institutul de arheologie din Moscova, este menită să publice cataloage de documente arheologice, descoperite pe teritoriul URSS și aflate în colecțiile sovietice, grupate pe categorii de obiecte și, pe cât posibil, pe regiuni distincte, după concepția, atât de actuală, a arheologiei geografice. Pentru arheologia clasică importanța acestor *corpora* începe acum să se dezvăluie în plinitudinea ei. După lucrarea care ne reține aici atenția au mai apărut: „Producția ceramică și materialele antice de construcție” *Керамическое производство и античные керамические строительные материалы*, 1966, sub redacția Iraidei Zeest, „Sarcophagele de lemn” *Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья*, de N. I. Sokolski, „Teracotele de pe litoralul de nord al mării Negre” *Терракоты Северного Причерноморья*, sub redacția lui M. M. Kobilina, 1970, lucrări pe care le vom prezenta pe rând cititorilor Studiilor clasice.

<sup>1</sup> N. A. Onaiko, *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V веках до н.э.*, Moscova, 1966, 70 p. + XXV pl. = Onaiko I; eadem, *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н.э.*, Moscova, 1970, 128 p. + XLV pl. = Onaiko II. Ambele volume au apărut în colecția Археология СССР, Свод археологических источников, Δ 1—27.

Lucrarea lui N. A. Onaiko este clar organizată. Ea are la bază un catalog de descoperiri, fiecare obiect purtând un număr de ordine, cu indicații de descoperire (ușor de identificat pe hărțile anexate), de colocare cu număr de inventar, cu literatura de bază (aproape exclusiv cea sovietică !), cu o descriere sumară (fără dimensiuni și date tehnice însă) și cu indicarea cronologiei și a locului de fabricație — acolo unde este posibil. Fiecare din cele două volume cuprinde un capitol analitic al descoperirilor, grupate pe categorii, amfore, vase ceramice, obiecte și vase de metal, mărgelile (regretăm inconsecvența prezentarea a monedelor), și un capitol de concluzii. Ilustrația este clară, deși insuficientă<sup>2</sup>. Anchetă este cuprinzătoare și totalizează 1154 de descoperiri<sup>3</sup>. Acest tip de cercetare este fără îndoială exemplar, iar amploarea sa găsește puține paralele în studiile arheologice postbelice.

Încă din veacul trecut acumularea descoperirilor de importuri grecești din Ucraina apuseană a făcut evidentă arheologilor necesitatea cartării lor. În introducerea la primul volum, A. expune istoricul problemei, începând cu A. S. Lappo-Danilevski, cel care, în 1887, încerca primul să deslușească drumurile de legătură ale Scitiei cu lumea exterioară, adică cu civilizația greacă. În preajma primului război mondial a apărut monumentală lucrare a lui E. H. Minns, *Skythians and Greeks*, Cambridge, 1913, și cartea lui B. Farmakovski, *Архαιческий период в России*, 1914, mai apoi *Skythien und Bosphorus* (versiunea rusă în 1925, cea germană în 1931), din care M. Rostovțev nu a apucat să publice decât primul volum. Cercetarea sovietică recentă s-a diversificat considerabil, dirijându-se către explorarea specializată a întregii problematice. Pe de o parte s-a procedat la studiul perioadei imediat precedente colonizării grecești și a apariției scitilor în Ucraina, concretizat în sinteza lui A. I. Terenojkin, *Предскифский период на днепровском правобережье*, Kiev, 1961. Pe de alta, s-au adâncit cunoștințele despre sciti prin cercetările lui B. Grakov și A. I. Meliukova. De asemenea, grupul de arheologi din colectivul șantierului Olbia a întreprins periegeze de recunoaștere a așezărilor și cimitirelor din jurul Olbiei și de pe coasta de NV a Mării Negre (I. V. Fabritius și F. M. Stitelmann) și au inițiat identificarea atelierelor locale olbiene (V. Skudnova). La această din urmă direcție de cercetare aș adăuga studiile făcute în vederea stabilirii producției bosporane. Iată deci că lucrarea care ne reține atenția este de fapt încununarea unei lungi serii de cercetări. Din acest punct de vedere este un merit al autoarei acela de a ne fi prezentat un text limpede, în care poziția sa personală, deși discretă, este clar afirmată, aș adăuga, cu talentul de a indica, chiar în chestiunile aprig controversate, calea cea mai firească și de aceea cea mai verosimilă.

Catalogul amintește cele mai vechi descoperiri de obiecte grecești din Ucraina apuseană. Este vorba exclusiv de ceramică „rodiană” A, apărută în necropole și așezări din zona de silvo-stepă dintre Nipru și Bug.

<sup>2</sup> Lipsa ilustrațiilor se resimte în special la categoria amforelor, unde A. propune o clasificare tipologică, fără a prezenta reproduceri pentru unele dintre capetele de serie. La unele piese importante și neilustrate descrierea și determinările sînt insuficiente. Formulări ca „fragmente albe cu firnis negru”, „fragmente de vase decorate cu dungi” nu sînt satisfăcătoare.

<sup>3</sup> Catalogul descoperirilor nu este complet. Se cerea o expunere amănunțită a colecțiilor cercetate și a celor care au rămas neexplorate, inclusiv loturile aflate în muzeele din afara URSS.

Cele mai vechi dintre acestea rămân doar două fragmente de oinochoe descoperite la Nemirov (Onaiko I, cat. 2, pl. II 5 și 8), datate de Chr. Kardara, 'Ροδιακή ἀγγειογραφία, Atena, 1963, p. 69, în al treilea sfert al s. VII. Celelalte piese aparțin ultimului sfert al secolului. O datare și mai coborâtă la R. M. Cook, Gnomon 37, 1965, p. 506. Fragmentul de oinochoe din mormintul de la Boltișca (Onaiko I, cat. 1 : „al doilea sfert al s. VII”, pl. I—II) se situează în ultimul sfert al secolului, cf. Chr. Kardara, *op. cit.*, p. 77.

Este interesant de observat că asemenea importuri timpurii, aflate la mare distanță de litoralul pontic, nu au fost descoperite numai în bazinul Niprului și Bugului. Un fragment de vas plastic de Chios, datînd din ultimul sfert al veacului al VII-lea, a fost descoperit la Krivorosie, altul la Șoperskie, localități aflate în bazinul Donului, la sute de km depărtare de Marea Azov. Aceste importuri timpurii reprezintă cele mai vechi prezențe grecești din interiorul continental, semnalate de jur împrejurul bazinului pontic (evident, excepție făcînd Anatolia, cu orientarea sa proprie). Niciunde penetrația greacă nu este atît de timpurie și atît de profundă, ca pe frontul nord-pontic. Pe coasta vestică, de pildă, primele pătrunderi de mărfuri grecești în interiorul continental, lăsînd de o parte zonele limitrofe orașelor elene, nu sînt semnalate înainte de sfîrșitul veacului al VI-lea și în special în cel următor. Așadar, dintru început, se schițează direcția primordială pe care se va orienta de acum înainte comerțul grecesc în Marea Neagră.

Prezența timpurie a produselor grecești în această parte a lumii a putut chiar sugera unor istorici ideea unui comerț precolonial. Este adevărat că problemele „precolonizării” sînt astăzi la ordinea zilei, așa cum o dovedește atenția care le-a fost acordată la colocviul din 1964 de la Taranto. Totodată însă ele sînt supuse — și pe drept cuvînt — unei acțiuni de „demitizare”, de reducere a dezbaterii pe planul strict al documentelor, așa cum a încercat cu luciditate Jean Paul Morel în problema precolonizării foceene în apusul Mediteranei (La parola del passato, CVIII—CX, 1966, p. 378—420). Nu cred că evidența arheologică suportă conjeturarea unui asemenea comerț în nordul pontic, sugerat de J. Boardman, *Greek Overseas*, Londra, 1964, p. 252, și de Ia. B. Domanski, *Apx C6*, 12, 1970, p. 47 urm. Singurele piese care pot fi sigur datate mai timpurii, dar nu anterior celei mai vechi colonii nord-pontice, Olbia-Berezan, sînt două fragmente „rodiane” A de la Nemirov, despre care a fost vorba mai sus, și cana „rodiană” A de la Temir Gora, lângă Panticapaion, toate din al treilea sfert al veacului al VII-lea î.e.n. Nici una dintre piesele corintice, datînd din veacul al VII-lea, inserate în catalogul lui Payne, *Necrocorynthia*, ca provenind din regiunile nord-pontice, nu au locul lor de descoperire precizat și provin probabil din comerțul de antichități. Situația din bazinul Mării Negre este deci de natură a fi dată mai degrabă ca exemplu pentru lipsa unui stadiu precolonial în istoria expansiunii grecești, așa ca în extreumul occident al Mediteranei. Chiar și încercările care se fac acum pentru a demonstra, pornind de la un fragment din poetul corintian Eumelos, legăturile grecilor cu coastele de NV ale Pontului Euxin încă din veacul al VIII-lea î.e.n. sînt neconvingătoare (W. Blavatski, *ZOAO*, II, 1967, p. 252 urm.; A. J. Graham, *BICS*, 1958, p. 35 urm.; G. L. Huxley, *The Early Ionians*, Londra, 1966, p. 64).

Revenind la regiunea care ne reține atenția, trebuie să subliniez că prin cartarea punctelor în care au apărut cele mai vechi importuri

grecești se constată un întins spațiu gol între centrul lor de difuziune, Olbia-Berezan, și regiunea unde acestea se grupează. A., care caută explicația unei asemenea situații (care își găsește analogie în harta răspîndirii mărfurilor grecești difuzate de Massalia), observă că în veacul al VII-lea și în prima jumătate a veacului al VI-lea populațiile scitice din stepă nu se fixaseră încă. Ele erau ocupate cu incursiuni la mare distanță, unele atingînd Caucazul și Asia Anterioară. În schimb, în silvo-stepă, deci în zona Bugului și a Niprului mijlociu, înflorea civilizația unei populații sedentare, ajunse la un grad mai înalt de organizare socială și economică, locuind în așezări întărite, cunoscînd metalurgia fierului și capabile a atrage interesul grecesc. Este posibil, de asemenea, ca drumul pe care mărfurile grecești s-au angajat atît de repede, imediat după instalarea coloniștilor pe litoral, să fi fost deja practicat înainte, făcînd legătura dintre Marea Neagră și Nordul baltic, sursa de chihlimbar a lumii mediteraneene.

Oricum ar sta lucrurile, cartarea acestor descoperiri indică distanța considerabilă la care se afla cea mai veche piață de desfacere a Olbiei. Pe măsură însă ce situația politică și socială a populațiilor din silvo-stepă și a acelor din stepă capătă un contur mai clar și odată cu dezvoltarea forței lor economice, noi regiuni de absorbție a mărfii grecești apar pe harta bazinului Niprului și al Bugului, din ce în ce mai apropiate de litoral. Fenomenul stă în directă legătură cu organizarea unor formațiuni politice stabile în stepă și cu rolul dominant al sciților în cadrul unor asemenea formațiuni. Deschiderea unor noi piețe de desfacere în Ucraina are un caracter succesiv, se desfășoară în timp, pe durata a trei secole și jumătate. Ritmul apariției și stingerii acestora nu a putut să nu afecteze în cel mai înalt grad orașul furnizor, Olbia, hotărînd avîntul sau regresul lui economic.

Înainte de a examina pe scurt vicisitudinile acestui comerț, așa cum reiese el din cercetarea lui N. A. Onaiko, aș vrea să atrag atenția asupra faptului că în etapa cea mai veche a importurilor din bazinul Niprului și al Bugului, alături de obiecte de proveniență greacă, au apărut piese orientale. Acest aspect al problemei pare să fi fost neglijat de autoare. B. B. Piotrovski a amintit cîteva dintre acestea la al VIII-lea Congres de arheologie clasică de la Paris: centura de bronz transcaucaziană descoperită în satul Podgori de lingă Kiev, vasele din tablă de bronz cu gîtul evazat și cu toarte în formă de animal apărute tot în regiunea Kievului, lingă Kanev și satul Jabotin, identice cu piese din nordul Caucazului, și din Transcaucazia. Dintre piesele publicate de A., B. B. Piotrovski aminteste sigiliul asirian descoperit la Smela (Onaiko II, cat. 849: „centru ionian, sec. V—IV î.e.n.”). Nu numai asemenea descoperiri atrag atenția asupra existenței unor raporturi directe ale sciților din regiunea Niprului cu Caucazul și Asia Anterioară<sup>4</sup>. S-au putut depista indiciile unui contact mai intim între artele acestor regiuni. Este meritul cercetărilor recente, în special ale orientaliștilor, de a fi pus în valoare importanța unui curent care lega direct regiunile nord-pontice cu vechile vetre de civilizație orientală, curent dezvoltat independent de drumul pe care începeau să circule mărfurile grecești. Dacă în 1938 K. Schefold, ESA, XII, p. 12, mai putea să afirme că teaca de akinakes de aur din kurganul Melgunov, ca și toporul

<sup>4</sup> P. Amandry, AA, 1965, p. 895, a atras atenția de asemenea asupra asemănărilor dintre diadema de aur din kurganul Melgunov (Onaiko I, cat. 226: „producție greco-orientală, al doilea sfert al sec. VI”), și două piese de la Ziviye și Altın Tepe.

de aur de la Kelermes sînt opera unor meşteri arhaici ionieni, cercetările făcute de H. Kantor, JNES XIX, 1960, p. 13 urm.; R. D. Barnett, *Iranica Antica* II, 1962, p. 77 urm.; B. B. Piotrovski, în *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, 1963, p. 416 urm.; P. Amandry, JNES XXIV, 1965, p. 149 urm., au determinat pe asemenea piese, dar şi pe altele, prezenţa indiscutabilă a unor elemente de artă urartu sau medică, asociate cu motive scitice. Acest sincretism s-a produs fără, şi probabil înaintea influenţei greceşti. Pe de altă parte, mergînd pe o idee mai veche a lui M. Rostovţev, L. Amandry a descoperit originea unuia dintre elementele specifice artei animaliere scitice, animalul ghemuit prezentat în profil (capriden sau cervideu), identificînd filiaţia lui în artele mesopotamiene ale mileniului al II-lea şi începutul mileniului I î.e.n. Astfel, odată cu începutul unei clarificări a originii artei scitice, s-a putut stabili un alt drum pe care ajungeau, în regiunile nord-pontice, mărfurile exotice venite din Orientul Apropiat, peste Caucaz.

După perioada importurilor sporadice, constînd aproape numai în ceramică de lux, harta Ucrainei apusene înregistrează o bruscă şi masivă intensificare a descoperirilor de obiecte greceşti, grupate în regiunea de silvo-stepă, în special în dreapta Niprului mijlociu (grupele de kurgane Tiasmin şi Jurovka). Importurile se disting nu numai prin cantitate şi densitate, dar şi prin diversitate: amfore, ceramică de lux şi de uz curent, piese metalice, vase de bronz şi de argint, coifuri, cnemide, bijuterii etc. Privind tabloul răspîndirii descoperirilor devine verosimilă ipoteza potrivit căreia asemenea mărfuri au ajuns în bazinul Niprului mijlociu prin intermediul Olbiei (un kylix atic descoperit într-unul din kurganele de la Jurovka poartă un grafit cu o dedicaţie către Apollo ἱηρός καὶ δελφίνιος divinitatea eponimă a Olbiei, Onaiko I, cat. 164). Drumul de acces era constituit de Bug şi de afluentul acestuia Siniuha. Aşa cum observase mai demult M. I. Artamonov, *Этнография Скифии, Ученые записки ЛГУ*, 1949, 85 p., 149, Bugul a fost pentru greci prima poartă de pătrundere în Ucraina. Acest fenomen reiese şi din relatările lui Herodot, mult mai bine informat despre situaţiile legate de acest flaviu decît de regiunile din preajma Niprului. Axa comerţului olbian, în sec. VI—V î.e.n., se sprijinea pe Bug — Siniuha — bazinul Niprului mijlociu. Cartarea descoperirilor din această etapă, realizată de A., reprezintă aşadar o splendidă ilustrare a razei de difuziune a comerţului olbian, pînă la limitele lui extreme. Olbia, singurul oraş grec important de pe coasta nord-vestică a mării Negre, oferă istoricului posibilitatea de a studia modul în care s-a produs expansiunea comercială a unei colonii elene, într-un spaţiu practic nelimitat, şi neafectat, decît în chip secundar, de concurenţa altor cetăţi mai mult sau mai puţin vecine.

Autoarea încearcă să identifice populaţia care intra acum atît de strîns în sfera economică a coloniei mileziene cu unul din neamurile descrise de Herodot în faimoasa sa etnografie a Scitiei. În ciuda numeroaselor conjecturi făcute pînă acum, A. susţine punctul de vedere care pare cel mai rezonabil. N. A. Onaiko situează la Niprul mijlociu pe sciţii ἄροτῆρες. Herodot scrisese despre aceştia că „seamănă grîu, nu pentru hrana lor, ci pentru a-l vinde” (IV 17). Este posibil ca istoricul grec să fi fost informat de rolul important pe care această populaţie îndepărtată îl juca în aprovizionarea Olbiei cu grîu. Aşa s-ar putea explica numărul considerabil

de produse grecești, unele de valoare mare, masate în regiunea Niprului mijlociu. Există și o indicație topografică, furnizată tot de Herodot, care așază pe sciiții plugari la izvoarele amare (IV, 52), identificate, pe baza unui loc din Vitruviu, VIII, 3, 18, cu izvoarele râului Siniuha (B. Grakov, SA, 1959, 1).

O coborâre a cronologiei grupelor de descoperiri Tiasmin-Jurovka, în raport cu datele propuse de A., este de natură a apropia perioada de înflorire a regiunii în discuție de momentul vizitei lui Herodot la Olbia. După piesele prezentate în catalog, în special după cele ilustrate, se observă un oarecare decalaj între importurile din dreapta Niprului, față de acelea din stînga lui:

<i>Stînga Niprului</i>	<i>Dreapta Niprului</i>
	<i>alic</i>
cat. 141, neckamphora, poate mijlocul sau al treilea sfert s. VI	cat. 144, kylix, sfîrșitul s. VI— începutul s. V
cat. 143, poate amforă, mijlocul sau al treilea sfert s. VI	cat. 145, idem
	cat. 146, lekythos, poate grupa „hoplite leaving home”, sfîrșitul s. VI
	cat. 148, cupă florală, sfîrșitul s. VI — începutul s. V
	cat. 149, idem
	cat. 160, skyphos Theseus P., 500—480
	cat. 164, cupă Pithos P., către 500
	cat. 171, cupă grupa Haimon, după 480
	cat. 172, lekythos grupa Beldam, al doilea și al treilea sfert s. V
	<hr/>
	<i>corintic</i>
cat. 138, aryballos MC	—
	<hr/>
	<i>Fikellura</i>
cat. 108, a doua jumătate s. VI	—
	<hr/>
	<i>Clazomene</i>
cat. 110, a doua jumătate s. VI	—
	<hr/>
	<i>Chios</i>
cat. 107, a doua jumătate s. VI	—
	<hr/>
	„rodian” B (?)
cat. 111, prima jumătate s. VI	—
	<hr/>
	<i>grec orientat</i>
cat. 127, lydion, a doua jumătate s. VI	cat. 120, } cat. 121, } lekythos, s. VI — începutul s. V <sup>5</sup> cat. 122, }
	cat. 123, } cat. 124, } vas-coroană, s. VI-V <sup>6</sup> cat. 125, } cat. 126, }
	cat. 128, } cat. 129, } cupă Villard B 2, s. VI
	cat. 134, farfurioară, s. VI—V

<sup>5</sup> Hesperia, IX, 1940, p. 256, fig. 59, cat. 330.

<sup>6</sup> Acest tip de vas apare la Olbia, în contexte care se datează între jumătatea s. VI și jumătatea s. VI î.e.n. (colecția muzeului Ermitaj); în necropola de la Apollonia a fost descoperit chiar în morminte din al doilea sfert al s. IV î.e.n. Apollonia, p. 133 urm.

Așadar, în prima jumătate a veacului al V-lea î.e.n., în această regiune din Ucraina, se deschide o piață de desfacere cu o putere de cumpărare cu totul neobișnuită. Cantitatea de marfă greacă descoperită pe acest teritoriu nu este egalată poate decît de aceea apărută în Bospor, în mormintele odrise sau în Iliria. Este dovada încheșării în bazinul Niprului mijlociu, pe teritoriul scîților plugari, a unei formațiuni social-politice neșemnalate de izvoarele scrise.

Cercetătoarea sovietică încearcă să deosebească, în masa importurilor grecești, pe acelea care au fost produse chiar la Olbia și pe cele fabricate la Panticapaion sau în Cuban. Identificarea produselor olbiene este mai puțin realizată, și nu din vina autoarei. Lipsesc încă studiile de analiză cu privire la această producție. Nu știm, de pildă, caracteristicile și evoluția ceramicii olbiene. Așa se explică incertitudinea în care s-a găsit A. în determinarea centrelor de producție ale ceramicii grecești de uz curent<sup>7</sup>. Nu stăm mult mai bine nici cu cunoștințele asupra producției obiectelor de metal. Excelentul studiu al regretatei Varvara M. Skudnova despre oglinzile de bronz a redus considerabil numărul pieselor de fabricație certă olbiană (Труды Государственного Эрмитажа, 3, 1962). Proveniența olbiană a aplicilor cruciforme de bronz decorate în stil animalier este de asemeni contestată în ultima vreme. În schimb s-au făcut unele progrese în cercetările privind producția bosporană, deși mult așteptatul studiu despre metalurgie și torentică nu a fost încă publicat. Semnalăm descoperirea unei matrice pentru turnatul medalioanelor decorate în stil animalier, datînd de la sfîrșitul sec. VI, la Panticapaion (I. D. Marcenco, KS 89, 1962, p. 51; cf. N. A. Onaiko, în *Культура античного мира*, Moscova, 1966, p. 159 urm.). Așadar, atît timp cît nu există o cercetare stilistică completă asupra atelierelor metalurgice din orașele nord-pontice, nu se poate afirma nimic cert în materie, iar încercarea autoarei de a stabili raporturi cantitative între produsele olbiene și cele bosporane din sec. VI—V î.e.n. ni se pare prematură.

Aceleiași vremi aparține una dintre cele mai surprinzătoare descoperiri făcute în ultimile decenii în URSS. Este vorba de tezaurul apărut la Peșcanoc, pe malul stîng al Niprului mijlociu, la circa 150 km SSE de Kiev. Descoperirea, făcută de colectivul Muzeului de istorie din Kiev în 1960—1961, nu a fost înregistrată de A. în vol. I, cat. 213, decît într-o formă indicativă, publicația, semnată de O. D. Ganina, apărînd doar în 1970 (*Античные бронзы из Пищаного, Киев*). Depozitul cuprinde 15 vase din bronz de dimensiuni mari (3 amfore, 5 hydrii, 1 stamnos, 2 situle, 3 luterii și 1 krater), în perfectă stare de conservare, și a fost găsit într-o turbărie, alături de o luntre și de un schelet uman. Vasele, unitare din punct de vedere cronologic (cu excepția uneia dintre situle, de care va fi vorba mai departe), au fost judicios studiate de editoare și datate în al doilea sfert al veacului al V-lea î.e.n.

După o perioadă de intense acumulări de mărfuri grecești, harta Ucrainei apusene înregistrează o scădere sensibilă a acestor importuri, începînd de la mijlocul veacului al V-lea î.e.n. Cauzele fenomenului nu sînt cunoscute. A. îl pune în legătură cu o eventuală pierdere a indepen-

<sup>7</sup> De ex. cana din argilă cenușie, cu gîtul canelat (Onaiko I, cat. 114—116), este cunoscută și din inventarele funerare din necropola Olbiel, păstrate la Ermitaj, și din alte orașe nord-pontice (Nymphaeum: KS, 63, 1956, p. 132, fig. 63/6) și vest-pontice (Histria: *Histria* II, pl. 83, m 5.2, și Apollonia, *Apollonia*, p. 162, pl. 86 nr. 358, cana tip IV).

dentei triburilor agricole din silvo-stepă, și reamintește că în aceeași perioadă se situează și ridicarea incintei de apărare a Olbiei. Perioada de regresivitate economică se prelungește aproape un veac, deoarece curba importurilor grecești începe să urce abia către mijlocul veacului următor, de data aceasta însă într-o regiune și mai apropiată de Olbia, multă vreme goală de descoperiri grecești, steпа Niprului inferior.

Cele mai vechi descoperiri aparțin sfârșitului veacului al VI-lea.

Astfel toarta de crater de bronz de la Martonoșa (Onaiko I, cat. 212 : „Ionia, prima jumătate a sec. VI î.e.n.”) se datează în ultimele decenii ale aceluiași secol, fiind contemporană cu piese ca cele de la Trebeniște, Vix etc.

Dar înflorirea acestei piețe de desfacere se produce abia în a doua jumătate a secolului al IV-lea. Din acest punct de vedere, studiul A. marchează un considerabil progres față de stadiul cunoștințelor noastre în momentul publicării sintezei lui K. Schefold, ESA, XII, 1938, unde unele dintre principalele complexe arheologice erau încă datate în veacul al V-lea î.e.n. Acum se situează maxima dezvoltare a așezării întărite de la Kamenskoe, una dintre reședințele scitice, în jurul căreia, la distanțe mai mici sau mai mari, gravitează necropolele princiare. În aceeași vreme se datează cele mai bogate morminte tumulare ale Ucrainei, ca acelea de la Soloha, Certomlik, Bolșaiia Beloziorca (Tschmirëva Moghila), Alexandropol etc. Perioada de înflorire a regiunii stepei niproviene este pusă în legătură de către arheologii sovietici cu apogeul formațiunilor politice scitice. A doua jumătate a veacului al IV-lea î.e.n. reprezintă totodată, pentru o bună parte din regiunile est-europene, o vreme de prosperitate, așa cum ne indică ultimele descoperiri arheologice. Ne gândim la mormintele princiare din apusul bazinului pontic, în Dobrogea (Agighiol) în cîmpia munteană (Peretu), în nordul Bulgariei (Vrața); în Tracia asistăm la perioada de înflorire a culturii odrise și a capitalei de la Seuthopolis. Pe coastele de NE ale mării Negre, în Crimeia și în peninsula Taman, regatul bosporan cunoaște acum epoca sa de strălucire sub dinastia Spartochozilor. Este vremea pe care M. Rostovțev a caracterizat-o atât de potrivit „ballance of powers”.

Revenind la regiunea care ne interesează în aceste însemnări, trebuie să arătăm că în aceeași vreme Niprul devine principalul „bulevard” al grecilor. Creșterea traficului grecesc se recunoaște după îndesirea pe hartă a descoperirilor care flanchează fluviul. Bogata piață niproviiană a reprezentat un imens debarcaș pentru Olbia, principala piață de tranzit a Ucrainei. „Preeminența Olbiei în exportul amforelor, greu de transportat pe uscat — observă A. — este de presupus prin faptul că ea se găsea în condiții geografice mult mai avantajoase decât Bosporul, în raport cu populațiile Niprului și Bugului”. Este posibil, presupune A., ca această colonie milesiană să fi jucat în aceeași vreme rolul de punct de tranzit și pentru mărfurile din Bospor, situație care ar explica prezența unei masive cantități de monedă a orașului Panticapaion (cf. A. Zograph Ольвия, I, Kiev, 1940, p. 216). Un asemenea rol a putut fi jucat de Olbia în special pentru negoțul cu amfore și ceramică.

Tot în a doua jumătate a veacului al IV-lea î. e. n. se constată o masivă creștere a importului obiectelor de metal, grupate mai ales în steпа Niprului inferior. Aici s-au descoperit cele mai numeroase vase



de bronz și de argint, piesele de armură din metale prețioase. O bună parte dintre acestea sînt atribuite atelierelor bosporane, care ating acum apogeul realizărilor lor artistice. Drumul pe care asemenea obiecte îl făceau pentru a atinge Țările Niprului trecea direct peste marea Azov prin stepă. Bosporul deținea deci un drum al său de legătură cu bazinul Niprului și Bugului, care nu mai trecea prin Olbia. Această situație l-a făcut pe M. Rostovțev să presupună chiar că Panticapaion era în veacul al IV-lea singurul centru de civilizație și de legătură între Scitia și Grecia, întemeindu-și ideea tocmai pe studiul aurului bosporan.

Aș vrea să atrag atenția asupra unei categorii de obiecte care, după cîte știu, nu a fost încă remarcată printre descoperirile mediteraneene din Ucraina. Este vorba de vase de proveniență etruscă, asupra cărora ne-a făcut atenți Stéphanie Boucher, cu ocazia unei vizite întreprinse în țara noastră. Astfel, situla de bronz de la Riianovka (Onaiko II, cat. 765 : „Mediterranean, s. IV”), aparține grupului de situle stamnoide (V. M. Giuliani Pomes, *Studi Etruschi*, 25, 1957, p. 39 urm.). Într-o scrisoare, St. Boucher a avut amabilitatea de a adăuga unele date suplimentare : „L'appartenance de ces situles à la production étrusque ne fait aucun doute : on en retrouve un nombre relativement important à Bolsena, Chiusi, Todi, San Giuliano, Vulci ou Bomarzo, et il est probable qu'elles proviennent d'un atelier de la région de Bolsena (cf. Beazley, *Etruscan Vase Painting*, pp. 287—288)”. Un al doilea vas din aceeași grupă a apărut în tezaurul de la Peșcanoe. Editoarea, O. D. Ganina, *op. cit.*, situla nr. 2, a determinat și ea aceeași proveniență, în urma cercetării muzeelor din Italia. Tot O. D. Ganina semnaleză alte piese similare descoperite în Ucraina, nepublicate în catalogul Onaiko : trei situle din kurganul de la Melitopol, păstrate în Muzeul de istorie din Kiev, și una din kurganul de la Bașmačka, din regiunea Dnepropetrovsk. Numărul situlelor etrusce, descoperite în Ucraina, se ridică deci la 6. Ele se înșiră de-a lungul Niprului (cu excepția exemplarelor de la Melitopol), fiind probabil difuzate de Olbia.

Prezența unor asemenea piese în Ucraina recheamă în amintirea noastră descoperiri similare din Bulgaria, considerate de cercetătorii bulgari ca grecești. Cunoaștem 4 exemplare întregi și două atașe izolate : 1. Ivanski (Zlokucene, Șumen), *Izvestiia-Institut*, VI (1930—1931), p. 254, fig. 183—184 ; 2. Izgrev (Tărgoviște), *Izvestiia-Tărnovo*, III, 1965, 4, p. 41 fig. 10 ; 3. Staro Selo (Silven), *Izvestiia-Institut*, XXVII, 1964, p. 81, fig. 16 ; 4. Polianskovo (Haskovo), *Annuaire du Musée National de Sofia*, 1922—1925, p. 149 urm. ; 5—6. Topolovo (Assenovgrad), *Археология*, 1965, 4, p. 41 fig. 9—11. În aceeași serie se încadrează splendidul exemplar descoperit la Nikisiani, în Macedonia grecească, într-un tumul din vremea lui Alexandru cel Mare (*Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques*, Paris, 1965, pl. LIV, nr. 1). Răspîndirea situlelor etrusce în jumătatea de răsărit a Bulgariei indică destul de limpede direcția de unde au fost difuzate, și anume din cetățile grecești de pe litoralul vest-pontic.<sup>6</sup>

O a doua piesă de proveniență etruscă din catalogul N. A. Onaiko (I cat. 217 : „Mediterranean”) este sita cu mîner de sîrmă dublă modelată în val, descoperită în kurganul 403 de la Jurovka, împreună cu o cupă atică fără toarte de la începutul veacului al V-lea î.e.n. Pentru acest tip de obiect vezi S. Haynes, *Etruscan Bronze Utensils*, Londra, 1965, pl. 8, și St. Boucher, *Bronzes grecs, hellénistiques et étrusques des Musées de Lyon*, Lyon, 1970, cat. 140. Un mîner izolat este semnalat în țara noastră de I. Nestor, *Der Stand*, p. 119, fig. 22.1 (Transilvania?), și un exemplar fără toartă a fost găsit în Bulgaria la Rueț (Tărgoviște), *Izvestiia-Institut*, V

<sup>6</sup> Lista obiectelor de bronz de proveniență etruscă, descoperite în România și Bulgaria, este sporită cu două oinochoai cu pansa unghiulară, una apărută la Mezek (*Izvestiia-Institut* IX, 1937, p. 137, fig. 129) alta, încă inedită, descoperită de A. D. Alexandrescu la Zimnicea. Ambele piese au fost determinate de St. Boucher.

(1928—1929), p. 41, fig. 52, asociat cu un fragment de vas atic cu figuri roșii de la sfârșitul veacului al V-lea î.e.n.

Prezența unor importuri etrusce, grupate în răsăritul Bulgariei și în bazinul Niprului conturează imaginea unui comerț dintre cetățile nord și vest-pontice cu regiunile îndepărtate ale Italiei, în veacul al IV-lea î.e.n. Problema unor asemenea piese se cere deci urmărită printr-o cercetare specială, ca un capitol nou al relațiilor coloniilor pontice cu lumea mediteraneană.

Odată cu sfârșitul veacului al IV-lea importurile grecești în Ucraina scad din nou, de data aceasta pentru a nu mai urca niciodată. Punctul de cădere al curbei pare a se situa către sfârșitul veacului, cu un caracter mult mai brusc decât crezuse M. Rostovțev, SEHHW, p. 599 în special nota 361 de la p. 1457. Așa cum observă A., acum scade vertiginos numărul obiectelor de metal, rare la Niprul inferior și absente în silvo-stepa Niprului și Bugului mijlociu. Ca o ilustrare a slabei puteri de cumpărare a acestor ținuturi, în veacurile III—II î.e.n., așa atrage atenția asupra numărului extrem de scăzut de amfore rodiane (5 exemplare). Fenomenul capătă mai mult relief dacă îl punem în paralelă cu statisticile pe care le cunoaștem din orașele grecești de pe litoral, unde amforele rodiane dețin, în aceeași vreme proporția majoritară. La Olbia, într-un depozit care cuprindea material din ultimul sfert al secolului al III-lea — a doua jumătate a secolului al II-lea î.e.n., toartele ștampilate rodiane se află în număr covârșitor: 376 de exemplare, față de 16 anse din Cnidos, 6 din Sinope și 6 din Cos (E. I. Levi, *Ольвия*, 1964, p. 280). La Tyras toartele rodiane dețin 41,8% (cf. M. Gramatopol și Gh. Poenaru Bordea, *Dacia XIII 1969*, p. 137). Relațiile Olbiei cu Rodosul sînt atestate și epigrafic (IOSPE I<sup>2</sup> 30), iar comerțul cu vinul rodian era foarte prosper în toate orașele nord-pontice, chiar și la sciții din Crimeia (M. Rostovțev, SEHHW, p. 675). Tabloul din bazinul Niprului și Bugului este contrastant și față de acela din Moldova, Muntenia și Dobrogea, unde, de asemenea, descoperirile de amfore rodiane dețin majoritatea (D. Tudor, *Arheologia Moldovei*, V, 1967, p. 37 urm.).

Explicația exactă a acestei rapide mutații nu mi se pare încă dată. Este drept că începînd din veacul al III-lea î.e.n. încep să se simtă în apusul stepelor pontice ecourile mișcărilor celtice și bastarne, așa cum reiese din decretul olbian pentru Protogenes. Din răsărit se declanșează presiunea sarmaților, care însă se vor așeza pe malul Niprului nu mai devreme de veacul I î.e.n., așa cum au dovedit-o recent cercetările sovietice (vezi Gh. Bichir, *Peuce*, II, 1971, p. 135 urm.). În aceeași vreme se produce replierea forței scitice către Crimeia. Perioada cuprinsă între sfârșitul veacului al IV-lea (momentul scăderii importurilor grecești) și veacul I î.e.n. (aparitia sarmaților pe Nipru) este în orice caz o perioadă tulbură asupra căreia însă nu este locul să insistăm aici.